

MOĞOLİSTAN'DAKİ UYGUR HARFLİ YAZITLAR

Tsend BATTULGA*

Öz

744-840 yılları arasında bugünkü Moğolistan coğrafyasında yaşadıkları bilinen Uygurlara ait kültür ve uygarlık eserleri, Türk kültür tarihi açısından oldukça önemlidir. Erken dönemlerinde runik yazı sistemini kullanan Uygurlar, daha sonra Mani dininin de izlerini taşıyan ve Soğd yazısından uyarlanan Uygur yazısını geliştirmiş ve resmî yazı olarak kullanmışlardır.

Bu çalışmada, runik yazı sisteminden Uygur yazısına geçiş süreci ile birlikte Uygurların kendi inanç ve kültürleri ekseninde çeşitli dönemlerde Köktürkçe, Soğdca, Çince'nin yanında Uygurca yazmış oldukları ve günümüzde de Moğolistan coğrafyasında yer alan yazıtlar ve bunlarla ilgili yapılmış çalışmalar dikkatlere sunulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Uygurlar, Uygur harfli yazıtlar, Moğolistan.

INSCRIPTIONS WITH UIGUR ALPHABETS IN MONGOLIA

Abstract

Cultur and civilization traces belonging to the Uighur who they lived in today's Mongolia geography between the years of 744-840 is substantially important in the sense of Turkish history. Afterwars, the Uighurs using the system of runic in their earliest period developed Uighur writing that carried the traces of Manichaeism and was adopted from Sogd writing and they used it as formal writing.

In this study, the period of transcription to Uighur writing from the system of runic, inscriptions that the Uighurs wrote in Gokturk, Sogd, China and Uigur Alphabets as part of their faith and cultures and have taken part in Mongolia geography at the present time, the studies interested in these inscriptions are presented to attention.

Keywords: Uighurs, inscriptions with Uigur alphabet, Mongolia.

Ø. Giriş:

Günümüzde Moğolistan sınırları içerisinde kalan Orhun vadisini merkeze alan bölge Köktürk kağanlığının devamında kurulmuş olan Uygur Kağanlığının tarihî ve kültürel alt yapısının oluşturulduğu önemli bir bölgedir. Bu bölgede, Uygur Dönemi'ne ait kurganlar, yer altı türbeleri¹, taşbabalar, damgalar, kaya üstü tasvirler, şehir kalıntıları ile birlikte yazıtlar da yer almaktadır.

---

* Prof. Dr.; Moğolistan Millî Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, ts_battulga@yahoo.com.

¹ Moğolcada "bunhant orşuulga" olarak adlandırılan yapılar; genel olarak yer altında bina şeklinde inşa edilmiş ve ölen kişiye ait çeşitli eşyaların da içerisinde olduğu, oda şeklinde farklı farklı bölmeleri olan yer altı türbesi şeklinde açıklanabilir.

Uygur Dönemi tarih ve kültür araştırmaları içerisinde en kapsamlı şekilde çalışılmış olanlar, Uygur Dönemi'nin başlangıcına ait runik harfli yazıtlardır.² Buna karşın mevcut Uygur harfli yazıtların sayısının az olması dolayısıyla, bunlar üzerinde yapılan çalışmalar da bir o kadar sınırlıdır. Kanaatimizce Orhun vadisindeki başkent Han Balık, bir başka adıyla Ordu Balık'ta Uygur harfli yazıtların bulunma ihtimali oldukça yüksektir. Günümüze kadar bulunmuş olanların sayısının azlığının sebeplerini ortaya koymak adına bu çalışmada ilk olarak Uygur Dönemi'ne ait kalıntıların hangi dilde ve hangi alfabeyle yazılmış olduğundan; ardından da Uygur harfli yazıtların az olmasının nedenlerinden bahsedilecektir.

1. Uygur Döneminde Yazı Sistemleri:

Uygurlar, kendilerinden önceki dönemin mirasçısı olarak runik alfabeyi resmî olarak kullanmış fakat çok geçmeden Uygur alfabesini geliştirerek kullanmaya başlamışlardır.³

² Söz konusu yazıtlarla ilgili yapılan bazı önemli çalışmalar şunlardır: Ramstedt, G. İ. (1912). Kak bıl naiden Selenginskii kameni. *Trudi Troitskosavsko, Khiakhtinskogo otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo, obşestva*, IV, 1; Ramstedt, G. İ. (1914). Perevod nadpisi Selenginskogo kamnia. *Trudi Troitskosavsko- Kiakhtinskogo otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo, obşestva*, XV, 1; Şinehüü, M. (1975). Tariatın orkhon biçgiin şine dursgal. *Studia Archaeologica*, VI, 1; Şinehüü, M. (1977). Tesiin ertnii türeg biçeesiig dakhin niagtalsan ni. *Arkheologiiin sudlal*, VII, 9; Klyaştorniy, S. G. (1980). Terkhinskaia nadpisi (predvaritelinaia publikatsia). *Sovetskaiia Turkologia*, 3; Klyaştorniy, S. G. (1980). *Tesinkaia stela* (Predvaritelinaia publikatsia); Şinehüü, M. (1980). Orkhon-Selengiin runi biçgiin şine dursgal. *Arkheologiiin sudlal*, VIII, I; Bazılhan, B. (1980). Terhiin Türeg Biçees. *Studia Mongolica*, VIII (16), 12; Bazılhan, B. (1980). Terhiin Türeg Biçees. *Studia Archaeologica*, VII (15), 1-15; Tekin, T. (1983). Kuzey Moğolistan'daki Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *TTK-B*, 46, 184, 795-838; Sertkaya, O. F. (1992). Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem ERGİN'e Armağan*, XXVIII / 1-2, 325-334; Bold, L. (2000). *Orkhon biçgiin dursgal II*. Ulaanbaatar; Harjaubay, S. (2002). *Obiedinennyi kaganat tiurkov v 745-760 godakh*. Astana; Harjaubay, S. (2002). Pervii pamiatnik Eli-Etmiş Bilge kağana (Tesinkaia stela). *Obiedinennyi kaganat tiurkov v 745-760 godakh (po materialam runičeskikh nadpisei)*. Astana; Alyılmaz, C. (2005). Gürbelcin (Gurvaljin Uul) Yazıtıyla İlgili Bazı Düzeltmeler. *Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 / 13; Alyılmaz, C. (2007). *Köktürk Harfli Yazıtların İzinde*. Ankara: Karam Yayıncılık; Aydın, E. (2007). *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: Karam Yayınları; Tuguşeva, A. İU. (2008). *Tiurkskie runičeskie pisimenne pamiatniki iz Mongolii*. Moskva; Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen Yayıncılık; Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları; Azzaya, B. (2013). Orhon Biçgiin Dursgal V (Moyunçuriin Gerelt Höşöö). *ŞUA, X3X, Mongoliin Altay Sudlaaçdın Holboo XIV*.

³ Uygur yazı sistemleri ve bunların gelişimi ile ilgili olarak bk. Çağatay, S. Ş. (1943). Uygur Yazı Dili. *A.Ü. DTCFD*, 1 / 4; Hanenda, A. ve Yamada, N. (1961). A list of the manuscript remains in Uighur script preserved in Ryukoku Library. In: *Buddhist Manuscripts and secular documents of the ancient languages in Sentral Asia, Monumenta Serindica*, 6, 29; Clauson, S. G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. London; Pritsak, O. (1964). Zum Parallelismus im Alttürkischen. *Studia Orientalia*, 28/6, 1-8; Klyaştorniy, S. G. (1970). Ob izučenii drevneuigurskikh pamiatnikov v SSSR. *İssledovania po uigurskomu iazıku*, Vip. 2; Hamilton, J. R. (1975). Le colophon de l'Irğ Bitig. *Turcica, Revue d'Études Turques*, 7, 7-19; Hamilton, J. R. (1978). Sur deux présages de l'Irğ Bitig. *Quand le crible était dans la paille*, 247-254; L. İu, Tuguşeva. (1978). Orkhono-tiurkskii i drevneuigurskii iazıki, ikh skhodstvo i razliçie. *Tiurkologičeskii sbornik*; Tezcan, S. (1981). Türklerde Yazı Kültürünün Başlangıcı ve Gelişimi. *Harf Devriminin 50. nci Yılı Sempozyumundan Ayırbaşım*. Ankara: TTK Basımevi, 39-43; Zieme, P. (1986). Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Düşünceler. *TDAY-B*, 1982-1983, 229-237; ウイグル 文契文約書集成・著者 山田信夫・編者 小田壽典・P. ツィーメ・梅村 坦・森安孝夫・大阪学出版会 (Nobuo Yamada, Sammlung Uigurischer Kontrakte, Band I-III, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Press), 1993; Gabain, A. Von (1998). Eski Türkçenin Yazı Dili. *TDAY-B*, 1959, 311-329, (çev. Sabit Paylı); Şçerbak, A. M. (2000). Uygur Alfabesi Hakkında. *İlmi Araştırmalar*, 10, 189-194 (çev. Ö. Tabaklar); Şagdasarüren, Ts. (2001). Mongolçaudın üseg biçgiin tovçoon (Üsegzuin sudalgaa). *Bibliotheca Mongolica: Monograph 1*, Centre for Mongol Studies, National University of Mongolia, nemj zassan khoiordugaar khevlel, Ulaanbaatar.

Uygur Kağanlığı'nın başlangıç dönemine ait büyük yazıtların (Moyun Çor, Tariat, Tes, Karabalgasun Yazıtı ... gibi) hepsinin runik alfabeyle yazılması, o dönemde runik alfabenin ne kadar yaygın bir şekilde kullanıldığının ve eski Türk kağanlığına bağlı olan diğer boylar tarafından kendilerini ifade etmede ne kadar uygun görüldüğünün işareti olarak kabul edilebilir.

Göçebe topluluklarda yüzyıllarca nesilden nesile aktararak toplulukların sembolü niteliğinde kullanılan damgalardan hareketle geliştirilmiş olması itibarıyla anlaşılması kolay olan runik yazı, aynı zamanda oyma yöntemiyle kayalar üzerine işlenmesi sebebiyle de kolayca yaygınlaşabilmiş, geleneksel olarak kullanılmaya uzun süre devam etmiştir. Uygur Kağanlığı'nın kuruluşundan sonraki yirmi yıldan fazla süre içerisinde aynı durumun devam etmiş olmasını kanıtlayan oldukça fazla kalıntı bulunmaktadır.

Moğolistan'da bulunan ve Uygurlara ait olan azımsanamayacak sayıdaki yazıtlar, sadece onların dil ve yazı geleneklerini yansıtan önemli kanıtlar olmakla kalmaz, aynı zamanda o dönemin tarihî olaylarını kaydeden önemli belge niteliği de taşır.

Uygurların kullandıkları yazı sistemini değiştirmesinde iki temel etken bulunmaktadır. İlk olarak bahsedilmesi gereken, Tan Hanlığı Dönemi'nde Ani Luşan (安史之乱 an shi zhi luan)'ın isyan çıkarmasıyla zor durumda kalan Tan İmparatoru'nun Uygurlardan yardım istemesidir. Bu yardıma olumlu cevap veren Uygurlar da 756, 757, 759, 762 yıllarında Tan İmparatorluğu'na askerî destek vererek isyanın bastırılmasını sağlamışlardır. Bu tarihî olayın sonrasında Uygurların siyasi ve ekonomik gücünün artmasıyla birlikte Soğdların ticari faaliyetlerinin artması, din ve kültür alışverişini de beraberinde getirmiş ve topluluklar arası etkileşim fazlaşmıştır. Bütün bunlara ek olarak 762 yılında Böğü Kağan⁴'ın dört Mani dini rahibini Orhun vadisinde bulunan başkent Ordu Balık (bugünkü Kara Balgasun) şehrine getirtip Mani dinini resmî din olarak kabul etmesi de önemli etkenlerdendir.

Yukarıdaki tarihî olaylar neticesinde Uygurlar arasında yerleşik yaşam kültürü yaygınlaşmış; ardından ticari faaliyetler de artmıştır. Ayrıca şehirlerde Mani dini tapınakları inşa edilmiş, rahipler çoğalmış ve gittikçe artan sayıda dinî eserler hazırlanmaya başlamıştır. Mani dini kitaplarını okumak, onları kendi diline çevirmek mecburiyetinde kalan yeni din mensubu Uygurlar, runik yazıyı ağaç kabuklarından yapılan kâğıtlara yazarak yeni dine ait kitaplar hazırlarken ve dine ait öğretileri çevirirken mevcut yazı yetersiz kalıyor, yeni bir yazı sistemi yahut alfabeye ihtiyaç duyuyorlardı. Bu ihtiyaç dolayısıyla dinî kitap yazmada ustalaşmış olan Soğdların yardımına gerek duyulmuş ve tam o dönemlerde Soğd yazısını esas alan Uygur yazısı oluşturulmuştur.

⁴ Moyun Çor Kağan 759 yılında vefat etmiş ve onun küçük oğlu Böğü, kağan olmuştur. "tengride bolmiş il tutmuş alp qutluğ bilge" unvanını da alan Böğü Kağan, Çin kaynaklarında bu unvanla yer almaktadır. Böğü Kağan Eski Türk tarihinde ilk kez din değişikliğine giden kağan olarak bilinmektedir.

Mani dini öğretilerinin yayılması sebebiyle ilkin düşüncede tasarısı olarak var olan yeni yazı sistemi, çok geçmeden devlet ve halkın geleneksel yazı sistemi hâlini almaya başlamış ve gittikçe yaygınlık kazanmıştır. Kağan ve kağanlık idaresi tarafından beğenilerek kullanılmaya başlanan yeni Uygur yazısı, yavaş yavaş runik yazının unutulmasını da beraberinde getirmiştir. Fakat runik yazının bu kadar kısa sürede tamamen unutulup bırakıldığını düşünmek de çok doğru bir kanaat değildir. Çünkü devletin resmî yazısı olma özelliğini kaybetmiş olsa da önceden bu sisteme alışmış olan halk, runik yazıyı bir süre daha kullanmaya devam etmiş olmalıdır.

2. Moğolistan'daki Uygurlara Ait Yazıtlar:

Moğolistan'daki Uygurlara ait olan yazıtlar şu şekilde sınıflandırılabilir:

- I. Runik harfli klasik Uygur yazıtları
  - Moyun Çor Yazıtı
  - Tariat Yazıtı
  - Taihar Çuluu Yazıtı
  - Tes Yazıtı
- II. Runik harfli küçük Uygur yazıtları
  - Arhanan Yazıtı
  - Gurvalcin Uul Yazıtı
  - Gurvanmandal Yazıtı
  - Hangidai Yazıtı
- III. Runik harfli, Soğdca, Çince yazılmış Uygur yazıtları
  - Har Balgas Yazıtı
- IV. Runik harfli ve Soğdca yazılmış yazıtlar
  - Sevrei Yazıtı
- V. Runik harfli ve Uygurca yazılmış yazıtlar
  - Doloogoidoi Yazıtı
  - İh Biçigt Yazıtı
- VI. Uygurca yazılmış yazıtlar
  - Taihar Çuluu Yazıtı
  - Biçigt Hangai Yazıtı
  - Uliactain Denj Uygur Yazıtı

2.1. Taihar Çuluu Yazıtı:

Türkolojide “Hoit Tamir Yazıtları” adıyla ün kazanan yazıtlar, Moğolistan’da İh Tamir sum⁵ içerisinde kalan Kuzey Tamir Irmağı çevresindeki Taihar adlı kaya üzerinde bulunmaktadır. Söz konusu bölgedeki kayalar üzerinde Uygur yazısının bulunmasıyla ilgili bilgi veren ilk bilim adamı, tarihçi H. Perlee’dir. O zamana kadar Taihar Çuluu adlı kaya üzerinde Uygur yazısının bulunduğunu belirten olmamıştır. H. Perlee⁶, 1958 yılında Taihar kayası üzerinde aşağı yukarı 10 yazının olduğunu ifade etmiştir. H. Perlee’nin verdiği bilgilere göre; bu yazılardan Uygur harfli olan, küçük boyutludur ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Ayrıca soğuk hava ve yağmurun etkisiyle silinmiş durumdadır. Bu sebeplerden dolayı, Uygur yazısını bilmeyen herhangi biri tarafından bakılarak kopya edilmesi mümkün görünmemektedir.

H. Perlee’ye göre; Taihar Çuluu adlı kaya üzerindeki yazılar, ne kadar silinmiş olsa da Eski Moğol, Köktürk gibi diğer yazıtlarla karşılaştırıldığı zaman, satır sayısının fazla olmasından dolayı bu yazıtların çözümlenmesiyle yazının ait olduğu topluluğun tarihi ve kültürü ile ilgili yeni bilgilerin keşfedilme olasılığı da o kadar fazladır.⁷

Ne yazık ki Taihar Çuluu üzerindeki yazıtlar bugüne kadar kapsamlı şekilde incelenmemiştir. Taihar Çuluu’da yaklaşık 34 runik yazının olduğunu da bildirmek gerekir.

2.2. Doloogoidoi Yazıtları:

Doloogoidoi Yazıtları, Moğolistan’da Uvs aймаğın Türgen sumunun Har-Us adlı bölgesinde “Doloogoidoi Bulş” olarak bilinen büyük bir kurganda 1955 yılında arkeolog Ts. Dorjsüren⁸ tarafından bulunmuştur. Mezar alanında yapılan kazı çalışması sonucunda yazıt dışında başka herhangi bir kalıntıya rastlanılmamıştır.

Ts. Dorjsüren, bordo renkli iki taş üzerinde runik yazının ve Uygur yazısının oyma yöntemiyle yazılmış olduğunu tespit etmiştir. Günümüzde bu iki taş, söz konusu bölgedeki araştırma müzesinde muhafaza edilmektedir. İlk olarak akademisyen B. Rintchen yazıtların resmini bir kitapta yayımlamıştır.⁹ Türkolog S. G. Klyaştorniy runik harfli yazıt hakkında ön bilgileri yayımlamış, ardından yazıtın hangi döneme ait olduğunu ve yazıtta anlatılanları

⁵ Günümüzde Moğolistan’da yerleşim birimleri büyükten küçüğe doğru hot (büyük şehir), aymag (vilayet), sum (ilçe), bag (kasabadan daha küçük, ortalama büyüklükte bir köy niteliğinde yerleşim birimi) olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmada, yerleşim birimlerinin tam karşılıklarını ifade etme gücü sebebi ve de bahsi geçen kültür varlıklarının yerini tam olarak betimleyebilme amacıyla Moğollar tarafından tercih edilen isimler kullanılmıştır.

⁶ Perlee, H. (1960). *Taihir Çuluu. I, IV*. Ulaanbaatar.

⁷ Perlee, H. (1960). *agm*.

⁸ Dorjsüren, Ts. (1957). Doloogoidoi Bulş Ba Tüni Khöshö. *Şinjelekh Ukhaan Tekhnik*, UB, 5-6, 25.

⁹ Rintchen, (1968). Les designs pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie. *Corpus Scriptorum Mongolorum*, XVI, 1, 41.

makalesinde yayımlamıştır.¹⁰ Ünlü tarihçi L. N. Gumilyev, Doloogoidoi Yazıtı'nın tarihî önemi hakkında bilgi vermiştir.¹¹

Uygur harfli yazıt üzerindeki yazının ön okuma çalışmalarını yaparak Rusçaya çevirisini Rus bilim adamı A. M. Şçerbak yapmıştır. A. M. Şçerbak, yazıtın Soğd yazısından Uygur Dönemi'ne geçiş dönemlerinde yazılmış olduğunun açık bir şekilde görülebildiğini ileri sürmüştür.¹² E. Vandui ise Moğolcaya çevirisini yapmıştır.¹³ Ardından N. Bazılhan¹⁴, sonrasında da Ts. Battulga ile N. Gerelmaa¹⁵ runik harfli yazıt üzerinde okuma çalışması yapmışlardır.

A. M. Şçerbak'ın Uygur harfli yazıtı okuma denemesi aşağıdaki gibidir:

1. er atım Boyaz-tegin jeti jigirmi jaşımta Bur-uluıta
2. süledim miñ jont altım toquz jigirmi joqımta
3. öñi sunutu (?) Tatarta süledim öñre çerig
4. id(t)im ji(g)irminçte ertürü tudim tolun jılqı
5. Tübüt Tünlüg kisre Türgeş Boluču-ögüz(te) (? bolun üküš)
6. altım bir otuz jaşımta Omuzta süledim
7. töbelip Biditegi tegin (?) iltügi kisre
8. ....¹⁶

Uygur harfli yazıt üzerinde A. M. Şçerbak dışında okuma çalışması yapan başka bir araştırmacı olmamıştır. Bunun sebebi olarak gösterilen genel kanı ise Şçerbak'ın okuma çalışması sonrasında yazıtın müzede sergilenmesi ve görseelliğini artırma amacıyla boyanmasıdır. Bilinmeyen bir kişi tarafından yapılan bu işlem sonucunda yazıların doğru bir şekilde seçilmesi artık mümkün değildir..

Söz konusu yazıt üzerindeki yazı, oldukça düzensiz ve kabaca yazılmış olmasının yanı sıra zamanla güneş, rüzgâr gibi tabiat faktörlerinden etkilenmesi sonucu yıpranmıştır. Yazıların

¹⁰ Klyaştorıniy, S. G. (1961). K İstoriografiçeskoı Otsenke-Ulangomskoi Nadpisi, -*Epigrafika Vostoka* 14, 26-28; Klyaştorıniy, S. G. (2003). *İstoriya Tsenralinoi Azii İ Pamyatniki-Runičeskovo-Pisma*, -Sanktpeterburg, 282-288.

¹¹ Gumilyev, L. N. (1963). Po Povodu-İnterpretatsii-Ulankomskoi-Nadpisi, -*Sovetskaya-Arkeologiya*, 24.

¹² Şçerbak, A. M. (1961). *Nadpis Na Drevneuygurskom Yazıke İz Mongolii*, *Epigrafika Vostoka-14*. Moskva, 23-25; Şçerbak, A. M. (2001). Ulangomskaya Nadpis. *Tyurkskaya Runika*, 120-126.

¹³ Vandui, E. (1958). Uvsin-Khar-Usni-Gerelt-Khöshö. *Şinjele-Ukhaan-Tekhnik*, UB, 45-47.

¹⁴ Bazılhan, N. (2005). Doloodoin Bitiktası. *Kazakistan-Tarihi-Turalı-Türk Derektmeleri*, II, 160-161.

¹⁵ Ts. Battulga, N. Gerelmaa. (2007). Doloogoidoin Gerelt Höşöönii Biçees. -*Mongol Sudlal: MUIS, MKHSS, Erdem şinjilgeenii Biçig*, XXVII (285), XXXIII, UB, 262-267.

¹⁶ Şçerbak, A. M. (2001). *Ulangomskaya nadpisi, -Tyurkskaya runika*. Sankt-Peterburg, 125-126.

üzeri, belirginleşmesi amacıyla, beyaz renkli boya gibi bir malzemeyle boyanmış fakat yapılan bu yanlış uygulama sebebiyle yazıtın okunması daha da güçleşmiştir.

Doloogoidoi runik harfli yazıtı ise toplam dört satırdan oluşmaktadır. İlk iki satırın harfleri oldukça belirgindir; ancak üçüncü ve dördüncü satırların ilk karakterleri yıpranmış ve aşınmıştır.

Yazıtın harf çevirimi aşağıdaki gibidir:

1. är atim bilig č[ur]...
2. ...n inisi tinig taqı ärdäm
3. ...ñıyda tinig čur q
4. ...senin b..... lım

Doloogoidoi adlı mezar alanında bulunan biri Köktürk, diğeri Uygur harfli olan iki yazıt üzerindeki yazıların içerik bakımından farklı oldukları görülmüştür. Uygur harfli yazıtta “er atim Boyaz-tegin” adlı bir kişiden söz edilirken Köktürk harfli yazıtta “är atim bilig č[ur]...” şeklinde bir ifade ile karşılaşılmaktadır.

Her iki yazıtın da sadece ön yüzlerinde yazı bulunmakta olup diğer yüzlerinde, başka bir alfabe ile yazılmış herhangi bir yazı yahut damga bulunmamaktadır.

2.3. Biçigt Hangai Yazıtı:

Moğolistan’da Arhangai aймаğın Öndör ulaan sumunda; Biçigt hoşuu, Biçigt hangai adlı bölgede 21.06.2004 tarihinde, Ts. Battulga’nın yönetimindeki Epigrafik Araştırma Bölümü ile Türkoloji Bölümü öğrencilerinin gerçekleştirdiği alan araştırması (arazi çalışması)¹⁷ sırasında, siyah mürekkeple yazılmış olan Uygur harfli Biçigt Hangai Yazıtı bulunmuştur.

Kayanın güneye bakan yüzünde siyah mürekkeple yazılmış 7 satırlık yazı bulunmaktadır. Yazı 18 cm genişliğinde, 24 cm uzunluğundadır.

Araştırmacı M. Mönkhtulga, yazıtın harf çevirimini aşağıdaki gibi yapmıştır:

1. [kel]ip bis yüz turnası öltürdi
2. Ulus bogün čigi qaz öltürdi
3. ....il [bo]gün yüz ...-n yüz
4. s...on yüz otuz
5. bör[i] [öltürdi]
6. ....
7. ...nji bör[i] öl...-ün¹⁸

¹⁷ Epigrafik Yüzey Araştırma Grubunda Ts. Battulga, Y. Jançiv, N. Gerelmaa, R. Mönkhtulga çalışmıştır.

¹⁸ R. Mönkhtulga, (2013). İkh avin tuhai ertni negen barimt. *Oyutnii Helhee*, II (10), 20, 139-140.

Yazıtın VIII. yüzyılın sonu IX. yüzyılın başlarında sonbahar aylarından birinde kağanlığın düzenlediği av törenini yöneten yahut av törenine katılan biri tarafından yazıldığını düşünmekteyiz.

Yazıtın oluşturulduğu zamanlarda ve yer aldığı bölgede avı yöneten birinin Uygur kağanı olduğu muhtemeldir. Buna göre Hangai dağlarının olduğu bölgede Hanuin vadisinde kağanların ya da yöneticilerin av yapma ve avla birlikte savaşta kullanılacak atların, talim yaptırma amacıyla koşturulduğu önemli bir yer olduğu düşünülmektedir. Yazıtta anlatılanlara göre yazıtın yazıldığı gün düzenlenen avda toplam 730 (500+100+ 130 =730) av avlanmıştır.

Biçigt Hangai Uygur harfli yazıtı üzerinde yaptığımız değerlendirmeler neticesinde aşağıdaki fikirlere ulaşmaktayız:

- Biçigt Hangai Uygur harfli yazıtı kağanlığın büyük av töreni hakkındadır.
- Yazar bu yazıtı av töreninin olduğu gün yazmıştır.
- Bu yazıtta kaç türlü hayvan avlandığı yazılmıştır.
- Bu yazıt tek bir günlük av ile ilgili bir kayıt niteliğindedir.

Tarafımızca, yazıların avda başarılı olan kişileri övmek için ve dağın kutsal ruhunun ava gidenlere böyle bir şans ve bolluk verdiği için şükran sunmak amacıyla yazılmış olduğu düşünülmektedir.

Genelde kağanlığın av töreninden sonra yazı yazılması bunun özel bir tören olduğunu göstermektedir. Bu tür av hakkında yazılmış olan yazıtların daha arkaik diğer şekillerini Moğolistan'ın farklı pek çok bölgesinde rastlanan kaya resimleri oluşturmaktadır. Nitekim yazı olmayan dönemlerde bu çeşit büyük av törenlerini anlatma amacıyla avlanan hayvanların tasvir edildiği kaya üstü resimler de kullanılmıştır. Dolayısıyla av hakkında yazıtın yazılmış olması; binlerce yıl öncesinde olan geleneklerin sadece söz konusu yazıtların döneminde değil onun da öncesinde olduğunun ve gelenekselleştiğinin göstergesidir.

2.4. İh Biçigt Yazıtı:

Moğolistan'da Dundgovi aймаğın merkezinden kuzeydoğuya doğru 110 km mesafedeki Govi-Ugtaal sumunun 2. bağında meşhur Aarga adlı sıralı kayalardan oluşan kayalık bölgede İh Biçigt, Baga biçigt olarak bilinen kayalıklar bulunmaktadır.

Birbiri ardına dizilmiş irili ufaklı açık gri renkli kayalıklardan oluşan ve de sıralı kayalar diyebileceğimiz bu oluşum üzerinde runik ve Uygur harfli yazıtlar, çeşitli damgalar, Moğol ve Tibet yazısıyla yazılmış dualar vb. çok sayıda olmasından dolayı bu bölge “İh Biçigt (büyük, ulu yazılı (alan))” adını almıştır.

Kışla olarak kullanılan İh Biçigt adlı kayalıklarda, yerden 180 *cm* yükseklikte, runik harfli 1 satır ve 2 Uygur harfli kelime ile zamanı belli olmayan bir atlı adam tasviri bulunmaktadır. Gerek yazıların gerekse atlı adam tasvirinin olduğu kısım kırmızı - bordo renkli kaya üzerinde dövme yöntemiyle yazılmış olduğundan beyazlaşmış ve daha belirgin görünümde oluşmuştur. Dövme yöntemini gerçekleştirirken yüzeysel işlem yapıldığı için oyuklar çok derin değildir. Bu sebeple de yazıların ve tasvirlerin estampaj yöntemiyle kopyalarının alınması mümkün değildir.

Runik yazı: İh Biçigt adlı kayalıklarda, çok belirgin şekilde yazılmış olan runik yazı, 61 *cm* uzunluğunda 1 satırdan oluşmaktadır. Karakterlerin yüksekliği ise yaklaşık olarak 8 *cm*'dir.

Runik yazı:

»xhç İYŞ ǰǰ İǰ ǰH 4ıǰ

Harf çevirimi:

Boz (Buz) qan anči on başı bitidim

Yukarıdaki runik harfli yazının “ǰH” (qan) kelimesinin tam alt kısmında da Uygur harfleriyle “tögüs tükä” yazılmıştır.

Gerek runik gerekse Uygur yazısının güneş ve rüzgâr gibi faktörlerle yıpranma derecesine bakılarak her ikisinin de aynı dönemde yazılmış olduğu söylenilebilir.

Karşımıza çıkan bu tabloyu değerlendirdiğimizde runik yazıyı yazan kişinin kendi adını da Uygur harfleriyle hemen altına yazdığını düşünmekteyiz. Yani her iki alfabeyi de yazmayı çok iyi bilen birinin her iki yazıyı da yazmış olma ihtimali yüksektir. Ancak yine de bu iki yazıyı yazan kişinin aynı kişi olduğunu kanıtlayacak başka bir delil olmadığını da belirtmek gerekir.

2.5. Uliastain Denj Yazıtı:

Moğolistan'ın Övör-Hangai aймаğının Battsengel sumunda, Orhun nehrinin güney kesiminde Uurtiin tohoi denilen volkanik kaya üzerindeki Uygur harfli yazıtı Prof. Dr. A. Oçir bulmuştur.

A. Oçir ve Ts. Battulga 26.10.2013 tarihinde söz konusu yazıt üzerinde yüzey araştırması yapmışlardır. Volkanik kayanın kuzeybatıya bakan tarafında 145 *cm* uzunluğunda ve 175 *cm* genişliğindeki bir parçası üzerinde siyah mürekkep ile yazılmış üç satır yazı bulunmaktadır.

Yazıtın olduğu kayanın üst kısmından aşağı doğru 51. *cm*'den başlayarak yazı yazılmıştır. Birinci satırda 8 kelime, ikinci satırda da 6-7 kelime ve üçüncü satırda 5 kelime bulunmaktadır.

Uzun yıllar rüzgâr ve benzeri doğal faktörlerin etkisi altında kalan yazıtın bazı kısımlarının silinmesi sebebiyle yazıları okumak mümkün değildir. Yazıtın birinci satırında

“taqıyü yıl bişinç ay biş yañıqa ...” yazıldığı belirgindir. Yazıt üzerinde yapılacak olan araştırmaların devam etmesi ve bulguların net bir şekilde ortaya konulması gerekmektedir.

2.6. Nestoryan Uygurlara Ait Uygur Harfli Yazıt:

Bu çalışma, Moğolistan'daki Uygur Harfli Yazıtlar hakkında bilgi vermek adına hazırlanmıştır. Ancak sadece Moğolistan coğrafyası değil yakın bölgelerde de Eski Uygurlara ait kalıntılar özellikle de yazıtlar bulunmaktadır. Bilim dünyasının dikkatlerini bu önemli kültür varlıkları üzerine çekebilmek ve de yalnız belli bölgeler değil bunun dışında yakın coğrafyalarda da önemli eserlerin bulunabileceğini göstermek adına ek olarak bahsedilmesi gereken yazıtlar da bulunmaktadır. Bunlardan biri de Çin Halk Cumhuriyeti'nin İç Moğolistan Özerk Bölgesi'nin başkenti Höhhot'ta Tarih Müzesinde bulunan Nestoryan Uygurlara ait Uygur harfli yazıttır.

Bu yazıt için okuma çalışması yapan Prof. Dr. Ts. Battulga ile Araştırmacı R. Mönkhtulga yazıt üzerindeki Uygur harfli yazıtı aşağıdaki şekilde okumuştur:

[1] ... qan saqıs-ı mın

[2] bis yüz altmış dört ...

[3] saqıs-ı ud yıl y(a)rım(?) ay

[4] y(ä)girmikä bo ... ..

[5] yunan(?) kömke sängüm yitmiş

[6] bis yasınta t(ä)ñri y(a)rl(i)q-ı bütüdü

[7] bo bäg-ing üsüti t(ä)ñri mäñgü

[8] usadmaq(?) -ta ornadmaqi(?) bol[sun]

Bu yazıt üzerinde bizzat çalışma yapmamız şu ana kadar mümkün olmadığı için yapılan okuma denemesi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulması ve çalışmanın daha ileriye götürülmesi gerekmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Moğolistan'daki Uygur harfli yazıtlar üzerinde bugüne kadar tespit ve okuma çalışmalarını içeren kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Uygur harfli yazıtların yeterince araştırılmamasının sebepleri şunlardır:

- Moğolistan'daki Köktürk ve Uygur Dönemi'ne ait klasik ve küçük yazıtların sayısı 110'a yaklaşmaktadır. Ancak araştırmacılar ağırlıklı olarak runik harfli yazıtlarla ilgili çalışmaktadır.

- Uygur harfli yazıtlar genellikle siyah mürekkeple yazılmış olduğu için bazı kısımları silinmiş ve okunmayacak durumdadır. Bu sebeple de yazıtlar üzerinde çalışmak güçleşmekte ve araştırmacılar bunlar üzerinde çalışma yapmaktan kaçınmaktadır.
- Mevcut yazıtların sayısının ve bulunan yazıtlar üzerindeki satır sayısının az olması sonucu ortaya çıkan muhteva darlığı ilgi uyandırmamaktadır.
- Moğolistan'da Eski Uygur yazısı üzerinde çalışan araştırmacı yok denilecek kadar azdır. Eski Türk topluluklarından biri olarak önemli tarihî kaynaklara da sahip Uygurlara ait tarihî ve kültürel eserlerle ilgili olarak, bunların hangi bölgelerde olduğunun ve sayısının ortaya konulmasını sağlayacak bir liste oluşturulması gerekmektedir.
- Moğolistan'daki tüm kültür varlıklarında olduğu gibi Uygur harfli yazıtlar da yıllar geçtikçe tabiat şartları dolayısıyla daha fazla aşınmakta ve yıpranmaktadır. Zaman zaman da bunların taşınması ya da kaybolması durumları yaşanabilmektedir. Bu sebeple söz konusu eserler tamamen yok olmadan bunların üzerinde kapsamlı bir şekilde çalışılması, bilim dünyasına kazandırılması gerekmektedir.

Kaynaklar

- ALYILMAZ, C. (2005). Gürbelcin (Gurvaljin Uul) Yazıtıyla İlgili Bazı Düzeltmeler. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 13.
- ALYILMAZ, C. (2007). *Köktürk Harfli yazıtların İzinde*. Ankara: Karam Yayıncılık.
- AYDIN, E. (2007). *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: Karam Yayınları.
- AYDIN, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- AZZAYA, B. (2013). *Orhon Biçgiin Dursgal V (Moyunçuriin Gerelt Höşöö)*. -ŞUA, X3X, Mongoliin Altay Sudlaaçdın Holboo XIV, Ulaanbaatar.
- BAZILHAN, B. (1980). Terhiin Türeg Biçees. *Studia Archaeologica*, VII (15), 1-15.
- BAZILHAN, B. (1980); Terhiin Türeg Biçees. *Studia Mongolica*, VIII (16), 12.
- BAZILHAN, N. (2005). Doloodoin Bitiktası. *Kazakistan-Tarihi-Turalı-Türk Derektmeleri, II*, -Almatı.
- BOLD, L. (2000). *Orkhon biçgiin dursgal II*. Ulaanbaatar.
- CLAUSON, S. G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. London.
- ÇAĞATAY, S. Ş. (1943). Uygur Yazı Dili. *A.Ü. DTCTFD*, 1, 4.
- DORJSÜREN, Ts. (1957). Doloogoidoin Bulş Ba Tüni Khöshö. *Şinjele Uhaan Teknik*, UB, 5-6.
- GABAİN, A. Von (1998). Eski Türkçenin Yazı Dili. *TDAY-B, 1959*, 311-32. (çev. Sabit Paylı),
- GUMİLYEV, L. N. (1963). Po Povodu-İnterpretatsii-Ulankomskoi-Nadpisi,-Sovetskaya-Arkheologiya, №1, Moskva.
- HAMILTON, J. R. (1975). Le colophon de l'Irğ Bitig. *Turcica, Revue d'Études Turques*, 7, 7-19.

- HAMILTON, J. R. (1978). Sur deux présages de l'Iraq Bitig. *Quand le crible était dans la paille*, 247-254.
- HANENDA, A. ve YAMADA, N. (1961). A list of the manuscript remains in Uighur script preserved in Ryukoku Library. In: *Buddhist Manuscripts and secular documents of the ancient languages in Sentral Asia, Monumenta Serindica*, 6, 29.
- HARJAUBAY, S. (2002). *Obiedinennyi kaganat tiurkov v 745-760 godakh*. Astana.
- HARJAUBAY, S. (2002). Pervii pamiatnik Eli-Etmiş Bilge kağana (Tesinkaia stela). *Obiedinennyi kaganat tiurkov v 745-760 godakh (po materialam runičeskikh nadpisei)*, Astana.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1961). *K İstoriografičeskoj Otsenke-Ulangomskoi Nadpisi,-Epigrafika Vostoka 14*. Moskva.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1970). Ob izučenii drevneuigurskikh pamiatnikov v SSSR. *İssledovania po uigurskomu iazıku*, 2, Alma-Ata.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1980). Terkhinskaia nadpisi (predvaritelinaia publikatsia). *Sovetskaia Tiurkologia*, №3, Baku.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1980). *Tesinkaia stela (Predvaritelinaia publikatsia)*.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (2003). *İstoriya Tsenralinoi Azii İ Pamyatniki-Runičeskovo-Pisma*. Sanktpetersburg.
- MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen Yayıncılık.
- MÖNKHTULGA, R. (2013). İkh avin tuhai ertni negen barimt. *Oyutnii Helhee*, II (10), 20, 139-140.
- PERLEE, H. (1960). *Taihir Çuluu. I, IV*. Ulaanbaatar,
- PRİTSAK, O. (1964). Zum Parallelismus im Altürkischen. *Studia Orientalia*, 28/6, 1-8.
- RAMSTEDT, G. İ. (1912). Kak bıł naiden Selenginskii kameni. *Trudı Troitskosavsko, Kihakhtinskogo otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Geografičeskogo, obşestva*, IV, 1.
- RAMSTEDT, G. İ. (1914). Perevod nadpisi Selenginskogo kamnia. *Trudı Troitskosavsko-Kihakhtinskogo otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Geografičeskogo, obşestva*, XV, 1.
- RİNTCHEN. (1968). Les Dessigns Pictographiques Et Les İnscriptions Sur Les Rochers Et Sur Les Steles En Mongolie. *Corpus Scriptorum Mongolorum*, XVI, 1.
- SAEKİ, Y. (1928). *The Nestorian monument in China*. Society for Promoting Christian Knowledge.
- SERTKAYA, O. F. (1992). Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem ERGİN'e Armağan*, XXVIII/ 1-2, 325-334.
- ŞAGDARSÜREN, Ts., (2001). Mongolçuudm üseg biçgiin tovçoon (Üsegzuin sudalгаа). *Bibliotheca Mongolica: Monograph 1*, Centre for Mongol Studies, National University of Mongolia, nemj zassan khoirdugaar khevel.
- ŞÇERBAK, A. M. (1961). Nadpis Na Drevneuigurskom Yazike İz Mongolii. *Epigrafika Vostoka-14*.
- ŞÇERBAK, A. M. (2000). Uygur Alfabesi Hakkında. *İlmi Araştırmalar*, 10, 189-194. (çev. Ö. Tabaklar).

- ŞÇERBAK, A. M. (2001). Ulangomskaya Nadpis. *Tyurkskaya Runika*, 120-126.
- ŞİNEHÜÜ, M. (1975). Tariatin orkhon biçgiin şine dursgal. *Studia Archaeologica*, VI, 1.
- ŞİNEHÜÜ, M. (1977) Tesiin ertnii türeg biçeesiig dakhin niagtalsan ni. *Arkheologiin sudlal*, VII, 9, Ulaanbaatar.
- ŞİNEHÜÜ, M. (1980). Orkhon-Selengiin runi biçgiin şine dursgal. *Arkheologiin sudlal*, VIII, I.
- TEKİN, T. (1983). Kuzey Moğolistan'daki Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *TTK-B*, 46, 184, 795-838.
- TEZCAN, S. (1981). Türklerde Yazı Kültürünün Başlangıcı ve Gelişimi. *Harf Devriminin 50. 'nci Yılı Sempozyumundan Ayrıbasım*. Ankara: TTK Basımevi.
- TUGUŞAEVA, A. İU. (2008). *Tiurkskie runičeskie pisimenne pamiatniki iz Mongolii*. Moskva.
- TUGUŞEVA, L. İu. (1978). Orkhono-tiurkskii i drevneuigurskii iaziki, ikh skhodstvo i razliçie. *Tiurkologiçeskii sbornik*.
- VANDUI, E. (1958). Uvsin-Khar-Usni-Gerelt-Khöshö. -*Şinjele-Ukhaan-Tekhnik*.
- WATT, James C. Y. (2010). *The world of Khubilai Khan: Chinese art in the Yuan Dynasty* / James C.Y. Watt; with essays by Maxwell K. Hearn ... [et al.]. New York: Metropolitan Museum of Art; New Haven [Conn.]: Yale University Press, 31, 44.
- YAMADA, N., ZIEME, P., UMEMURA H., ODA, J. ve MORIYASU, T. (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte, Band I-III*. Osaka University Press.
- ZIEME, P. (1986). Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Düşünceler. *TDAY-B*, 1982-1983, 229-237.

Moğolistan'daki Uygur Harfli Yazıtlara Ait Fotoğraflar

foto 1: Kuzey Tamir Irmağı çevresindeki Taihar adlı kayalık

(foto: Tsend BATTULGA)

*foto 2: Doloogoidoi Yazıtı
(foto: Tsend BATTULGA)*

foto 3: Biçigt Hangai Yazıtı

(foto: Tsend BATTULGA)

*foto 4: Uliastain Denj Yazıtı'nın bulunduğu kayalık bölgeden bir görüntü
(foto: Tsend BATTULGA)*

*foto 5: Uliastain Denj Yazıtı
(foto: Tsend BATTULGA)*